

Kapitel 4

Den kønnede menneskelighed: Konstruktion/ontologi

Dorte Marie Søndergaard

Spørgsmålet om menneskelighed som enten ontologi eller ideologi former sig tydeligt som en meget kompleks tematik uden enkle svar, når man lader kønned udgøre den prisme, der reflekteres igennem. Det skal jeg forsøge at vise i det følgende ved først at se på nogle varierende bud på forståelsen af køn, som placerer sig meget forskelligt, når det gælder netop spørgsmålet om et ontologisk og/eller ideologisk udgangspunkt. Dernæst skal jeg problematisere den gængse tænkning i ontologiens stabile karakter og her mere specifikt forståelsen af den ontologiske kønskrops enhed og konstans. Sidst i teksten tænker jeg mig at anvende denne diskussion som afsæt for en forholden til symposiets overordnede problemstilling knyttet til den humanistiske forsknings værdi og 'nytte'.

Forskning i fænomenet køn foregår inden for stort set alle videnskaber – sådan som vi nu gennem historien har skabt og manifesteret afgrænsningerne imellem dem – og situationen giver et fingerpeg om, at køn er en type fænomen, der pga. sin fundamentale uadskillelighed fra menneskelighed som sådan, finder sin relevans i snart sagt enhver forskningssammenhæng. Dette er tilfældet, hvad enten man nu tænker sig denne relevans i sammenhæng med, at det kan være sociale, kulturelle, biologiske, psykologiske etc. aspekter ved menneskeligheden, der er genstand for forskningen, eller man tænker sig relevansen i kraft af, at det altid vil

være menneskelige og dermed også kønnede væsener, der foretager udforskningen.

Kønsforskningen er også en af de videnskabelige bestræbelser, der tilbagevendende har udfordret de disciplinære grænsesætninger og stillet spørgsmålstejn ved de gængse afgrænsninger mellem genstandsfelter med tilhørende teoretiske tilgange og metoder. Genstandens disciplinoverskridende karakter har med andre ord kaldt på en lige så disciplinoverskridende teori- og metodeudvikling – hvilket dog ikke automatisk har betydet, at al kønsforskning har fulgt denne opfordring.

Den brede relevans og de forskelligartede bestræbelser i forhold til at overskride disciplingrænser betyder, at kønsforskningen set som et samlet videnskabeligt bidrag rummer en endog meget stor variationsbredde ikke bare i forhold til de foci, der anlægges i den konkret genstandsmæssige afgrænsning i forhold til fænomenet køn, men også i teoretiske og metodologiske tilgange til selve forskningsprocessen. Forholdet mellem ontologi og ideologi, mellem realisme og relativisme, mellem på den ene side forskningsambitioner om at søge sandheden, med stort S, og på anden side ambitionen om at søge den sandhedsproducerende proces socialt og kulturelt – alle disse epistemologiske dualismer, der egentlig kredser omkring den samme problemstilling – synes at aktualiseres i særlig grad, når forskningsgenstanden hedder køn.

Jeg må med det samme bekende, at jeg har det lidt vanskeligt med ideologibegrebet. For mig bærer det nogle negative konnotationer, som gør, at feltet bliver tegnet lidt for skævt op til, at jeg selv kan finde et sted at positionere mig: For det første implicerer begrebet ideologi i reglen en modstilling til noget andet, som underforstås at være sandt, noget faktisk eksisterende og endeligt konstaterbart. For det andet ses ideologi ofte i relation til noget, som fungerer som dets infrastruktur, som dets materielle eller økonomiske determinant (Foucault 1977, i Gordon(red.) 1980: 118). Der er en række sådanne underforståetheder, som får mig til at tøve lidt med at bruge begrebet og til, hvis jeg har et valg, at tale om den modstilling, der her er på tale, som en modstilling mellem ontologi og kultur eller mellem ontologi og konstruktion – en modstilling jeg imidlertid skal problematisere lidt senere.

Men uanset terminologi, så er kønsforskningen som nævnt blevet brændpunkt for mange af disse grundlæggende og vanskelige diskussioner om videnskabelighedens karakter.

En ontologisk position

Jeg skal illustrere variationsbredden i mulige positioner i forhold til de nævnte epistemologiske dualismer ved at fremvise to eksempler på forskning i køn, som repræsenterer nogle mulige yderpunkter i aktuel tænkning indenfor feltet. Det første eksempel kommer fra den psykologiske fagdisciplin, og det andet har et filosofisk udgangspunkt. Det første eksempel finder vi hos en dansk kønsforsker, en udviklingspsykologisk professor i Århus, Helmuth Nyborg, der gennem mange år har udforsket sammenhængen mellem adfærd og biologiske processer hos kønnede individer.

Nyborg tager afstand fra den kønsforskning, der opererer med psykologiske, sociale og kulturelle kræfter, eftersom den set fra hans perspektiv baserer sig på en mangelfuld operatio-

naliserings af kausalagenter, en mangelfuld redegørelse for deres virkemekanismer og manglende identifikation af aktionsloci (Nyborg 1995:87). Idealet for Nyborg er en videnskabelig kønsforskning, der vil 'befri sig fra kulturrelativistiske og empirifjerne trivialiteter ved at opstille eksperimentelle modeller, som tillader behård empirisk afprøvning af forudsagte sammenhænge mellem operationaliserede variable' (ibid). Han importerer altså helt tydeligt en positivistisk naturvidenskabelig tænkning i sin (i hvert fald i princippet) humanistisk/samfundsvidenskabeligt positionerede forskningspraksis.

Svaret for ham er derfor fysikologien, som udgør en forskning, hvis hensigt det er at undersøge molekylære processer bag adfærd, et program der ikke bare siger noget om køn, men om den menneskelige natur som sådan. Ifølge fysikologien er kønnet 'en variation over et kontinuert fysisk-kemisk spektrum' (ibid:90). Køn anskues som 'et molekylært fænomen' (ibid), og de kausalagenter, der opereres med, består i gener, anden intern fysik og kemi, samt fysisk-kemisk definerede erfaringer: Man ser på DNA-strukturer, protein-produkter, hormoner og neurofysiologiske hjerneprocesser, sådan som de antages at reflekteres i for eksempel intelligens- og personlighedstest og i adfærd. 'Fysikologi adskiller sig kun fra fysik og kemi ved sit primære fokus på fysiske og kemiske processer i meget komplekse (kulstof)base-rede systemer, såsom mennesker', skriver Nyborg (ibid:89).

Det grundlæggende menneskesyn ser ud som følger:

Ifølge fysikologien er mennesket for eksempel ikke forudsat 'skabt' gennem sin opdragelse, sit samfund, eller sin kultur, men reflekterer fænotypisk sin dynamiske molekylære konstitution. Ændrer man samfundet vil mennesket ændre sig med, men kun i den udstrækning samfundsændringerne

kan påvirke den intrasystemiske molekylærkonstellation. Forandrer man derimod direkte denne molekylære konstitution, så påvirker man både kroppen og hjernen, og dermed også adfærden, da adfærd jo er yderligere et interaktivt aspekt af det molekylære maskineris manifestationsformer. Hvis man molekylært ændrede tilstrækkelig meget hos tilstrækkeligt mange mennesker i en given population, vil de ændre adfærd og dermed skabe en 'kultur', som vil være i overensstemmelse med deres nye molekylære særpræg, men forskellig fra den oprindelige populations 'kultur' (ibid:100).

Når der her tænkes i samfundsmæssige forandringer og i forandringer af menneskelighed, dermed også af kønnet menneskelighed, så drejer det sig altså om molekylære moderationer. Ønsker man derfor helt seriøst flere kvinder i traditionelle maskuline positioner, ligger muligheden i at foretage en moderat prænatal androgeneksponering af en potentielt højøstrogen kvinde, fordi det efter al sandsynlighed ville optimere intelligens, aggression og interesse for at indtage en ledende position i samfundet. Faren ved strategien ville imidlertid være, at der godt nok ville opnås flere kvinder med en højere intelligens, men at androgenet formentlig ville reducere disse kvinders fertilitet, og som Nyborg anfører det, så vil 'enhver formindskelse i så henseende kunne true artens overlevelse i en foranderlig verden, hvor man ikke kender morgendagens krav til overlevelse' (ibid:102).

Jeg formoder, at den realistiske position og den ontologisk sandhedssøgende ambition fremgår tydeligt i den form for kønsforskning, der er beskrevet her. Nogen vil måske nu tænke, at fysikologien er lidt uinteressant, fordi den er så ekstrem. Til det har jeg to kommentarer. Den første kommentar drejer sig om, at den biologiske trend aktuelt ser ud til at være kendetegnet af en vis fremgang, som der

nok ikke er nogen grund til at undervurdere. I USA forskes der for eksempel i biologiske årsager til forekomsten af fænomenet voldtægt, idet man reducerer fænomenet til at være et spørgsmål om biologisk udbredelse af genetisk materiale: man tænker i en naturlig biologisk bestræbelse hos visse mænd versus (mindre biologisk veldefineret) modstand hos visse kvinder. Man forsker også i biologiske årsager til ældre mænds foretrukne valg af yngre kvinder etc. Biologien genindføres med andre ord i ganske mange forskningssammenhænge som 'kausagenten' par excellence.

Den anden kommentar drejer sig om, at den samtidighed, der i videnskabsamfundet findes mellem ekstremt biologisk-darwinistiske teorier på den ene side og diskurs- og kulturanalytisk baserede typer af teorier på den anden side, bliver væsentlig at følge som et led i forståelsen af de udviklinger, som kønskonstruktionerne er involveret i, når det gælder hverdagslivets praksisser. Videnskabsamfundets modsætningsfulde forståelsesprodukter kan spores ind i almindelige menneskers hverdagsforståelser, og i de praksisser forståelserne ligger integreret i. Dette er ikke kun tilfældet i den forstand, at nogle personer overvejende hælder til den ene type af forståelser og andre til den anden, men ses også i, at enkeltpersoners forståelsesrepertoarer samtidigt kan rumme sådanne helt inkommensurable betydningsbidder som tilgængelige potentialer, disse personer dermed gives mulighed for pragmatisk at trække på, når de legitimerer og/eller spejler egne og andres forholdemåder i interaktionsprocesser af den type, der kan forstås som forhandlinger af den sociale virkelighed (Søndergaard 1996).

For imidlertid lige at vende tilbage og runde fysikologien af, så drejer de videnskabelige indvendinger imod traditionen sig naturligvis om det, der af mange vil blive opfattet som et biologisk-reduktionistisk projekt, fordi, som det argumenteres, det ser forbi eller underbelyser

de aspekter, der antages at være det egentlig og specifikt menneskelige: Det vil sige, menneskeheden kulturalitet, dets fælles praksisformer, dets sprog, dets mulighed for at opsamle og videregive erfaringer gennem fælles samfundsmæssig virksomhed, teknologi, symbolsystemer etc.

For mange forskere, der i tidens løb har tænkt menneskelighed ind i en artsudviklingskontekst, har netop vendingen fra den biologiske modificerbarhed som overlevelseshæmspræmis til en samfundsmæssig og kulturel modificerbarhed som overlevelseshæmspræmis, stået helt centralt. Nu er det måske ikke så moderne mere at fremarbejde sådanne universelle og funktionalistiske typer af teorier om menneskelighedens karakter, men ikke desto mindre har dette fokus på det sociale og det kulturelle som arts-karakteristikum haft en gennemgribende betydning for store dele af den videnskabelige tænkning og også skabt forudsætningerne for den kultur- og diskursanalytiske drejning, som meget kønsforskning, ikke mindst den konstruktivistisk baserede, blandt andet er barn af.

En problematisering af dualisme mellem ontologi og konstruktion

Fysikologien var altså mit første meget ontologisk baserede, realistiske og sandhedssøgende eksempel på aktuel kønsforskning. Det andet eksempel er hentet i teksterne fra en amerikansk filosof, nemlig Judith Butler, der gennem læsninger og diskussioner af filosoffer og psykologer har skabt en type tænkning, der ved et første blik synes at placere sig i den stik modsatte position: som en afstandtagen fra muligheden for overhovedet at tænke ontologi relevant ind i forhold til kønnet.

Mange læser Butler som en negation af den position, der tænker sig ontologien direkte repræsenteret i den sproglige erkendelse – som om hun altså omvendt ser de sproglige fænomener afspejlet i ontologien. Dette er imidler-

tid nok en lidt skæv læsning af hendes projekt. Butlers ambition drejer sig ikke om at hævde kulturens determinerende funktion. Faktisk drejer den sig om at problematisere selve dualismen mellem ontologi og kultur, og dermed om at forsøge at tænke ud over selve modstillingen.

Diskussionen og undersøgelsen af muligheden for at komme denne dualisme til livs løber gennem en forholden sig til de engelske begreber 'sex' and 'gender', som på dansk plejer at blive oversat til biologisk og socialt køn.¹ Det er i de kønsbegreber, sex and gender, hele ontologi/kultur-diskussionen bindes konkret til kønsforskningens genstand.

Butlers problematisering argumenteres frem ved at pointere, at hvis gender består af de sociale betydninger, som sex får tillagt inden for særlige kulturelle eller sociale kontekster, så kan man ikke samtidig antage, at der tilfalder det biologiske køn social betydning som en additiv egenskab. Man må i stedet anskue fænomenet på den måde, at det biologiske køn erstattes af de sociale betydninger, det bliver tilskrevet. Det biologiske køn opsuges i en vis forstand i det sociale køn, hvilket indebærer, at vores hidtidige forestillinger om såvel biologisk som socialt køn må revideres.

Hvis gender, siger Butler, er den sociale konstruktion af sex, og hvis der ikke er nogen adgang til dette sex undtagen gennem konstruktionen af det, så synes sex ikke bare at være absorberet eller opslugt, integreret i gender. Sex synes faktisk også (og her skærper hun pointen) at blive noget i retning af en fiktion eller en fantasi, som retrospektivt installeres i en prædiskursiv status (Butler 1993:5). Her er Butler ude efter den uforanderlighedsstatus, som alt, hvad der kan bestemmes som prædiskursivt, tildeles – hun er ude efter den magt, sådan en status legitimerer.

Hvis vi ser på to af de nøglebegreber, der er relevante i denne argumentation, nemlig begrebet om subjektet eller 'the I' og begrebet

om (ontologisk) materialitet, så accepteres i og for sig begge begreber som væsentlige, men i en omdefinert form. Butler tager afstand fra forestillingen om, at der skulle findes et subjekt, et 'jeg', som står før konstruktionen af det sociale i en eller anden rumlig eller tidslig forstand. Der kan nemlig, hævder hun, ikke findes noget 'jeg' eller noget 'vi', som ikke er kønnet subjektiveret, det vil sige et 'jeg'/'vi', som ikke skulle være underkastet og skabt gennem kønnet. I hendes formulering:

Indeed, it is unclear that there can be an 'I' or a 'we' who has not been submitted, subjected to gender, where gendering is, among other things, the differentiating relations by which speaking subjects come into being. Subjected to gender, but subjectivated by gender, the 'I' neither precedes nor follows the process of this gendering, but emerges only within and as the matrix of gender relations themselves. (ibid:7)

Når Butler taler om kønnet som en konstruktion, skal konstruktion hverken forstås som en 'ting'/genstand/tilstand eller som en handling. Konstruktionsbegrebet dækker de gentagelsesprocesser, der får ting/tilstande og handlinger til at eksistere. Tænkningen løber helt parallelt med den foucault'ske magttænkning, hvor der ikke findes nogen magt, der handler (nogen person eller instans der *har* magt), men kun en gentagende handling som er magt i al dens kraft, instabilitet og modsætningsfuldhed.

Det er i forlængelse af disse perspektiver, at Butlers definition af materialitet formuleres som en materialiseringsproces – altså ikke som et sted, en lokation, eller som en overflade, men snarere som en materialiseringsproces, der stabiliseres over tid og derigennem får en producerende effekt i forhold til de grænser, den fiksering og overflade, vi kalder for materialitet.

Som man måske får fornemmelsen af, opsøges der en del komplicerede tankestier for at finde vejene ud af nogle af de dualistiske opsplitninger, vores traditionelle betydningssystemer er konstitueret igennem – herunder altså for eksempel dualismen mellem det materielle og det ideelle, mellem det biologiske og det kulturelle, mellem handlingen og tanken, mellem objektet og subjektet etc. Og den gentagne påstand lyder, at vi ikke kan basere vores erkendelse på forestillingen om en endelig referent i form af det materielle, det biologiske, handlingen, objektet etc. Der findes ikke nogen endelig referent, hverken i det vi plejer at afgrænse som det ontologiske eller i det såkaldt ideologiske.

To 'concede' the undeniability of 'sex' or its 'materiality' is always to concede some version of 'sex', some formation of 'materiality'. Is the discourse in and through which that concession occurs – and yes, that concession invariably does occur – not itself formative of the very phenomenon that it concedes? To claim that discourse is formative is not to claim that it originates, causes, or exhaustively composes that which it concedes; rather, it is to claim that there is no reference to a pure body which is not at the same time a further formation of that body. In this sense the linguistic capacity to refer to sexed bodies is not denied, but the very meaning of 'referentiality' is altered. In philosophical terms, the constative claim is always to some degree performative (ibid:10-11).

Pointen er, at der ikke findes nogen prædiskursiv adgang til ontologien – hvilket imidlertid ikke samtidig skal forstås som en påstand om, at der ingen ontologisk effekt skulle ligge i vores diskurser. Når det gælder det sidste, drejer påstanden sig om, at vi ikke kan afgrænse en sådan effekt; vi har ikke mulighed for at kon-

staterer den endeligt, italesætte dens grænser og indhold og dermed bruge den som udgangspunkt for sandhedspåstande af den art, som vore videnskaber enten har forsøgt at fremsætte eller i hvert fald har drømt om (og for nogens vedkommende stadig drømmer om engang) at kunne fremsætte.

Butler kaldte sin bog fra 1993 for *Bodies that Matter*. Den fremkom delvist som en reaktion på de meget kraftige bølger, som den tidligere bog *Gender Trouble* (1990) fremkaldte – hvor mange kønsforskere syntes, hun gik for vidt i sin underminering af kønnets ontologiske status og i sin opløsning af kønskroppen som et udgangspunkt for at tænke i mænd og kvinder, mandlighed og kvindelighed. *Bodies that Matter* er derfor også et forsøg på at forholde sig til, at kroppen eksisterer, men for os aldrig i en prædiskursiv form.

Det har selvfølgelig ikke tilfredsstillet alle kritikere, og en person som Toril Moi har da også været meget kritisk overfor den Butler'ske forståelse af kroppen og ontologien (Moi 1997). Mois pointe er, at Butlers position skaber flere problemer, end den løser. Og at et af de meget store problemer, den skaber, er, at den taber den konkrete historiske krop af syne. Kroppen, som elsker, lider og dør, forsvinder for Butler i al hendes forhippethed på at dekonstruere en biologisk ontologi, argumenterer Moi.

Ønsket om at undgå biologisk determinisme er fælles for Butler og Moi, men efter Mois mening gøres det nemmest og enklest ved at kappe forbindelsen mellem biologiske fakta og social verden, ved altså at benægte at disse biologiske fakta skulle kunne retfærdiggøre en social virkelighed. Hendes bud er derfor at vende tilbage til Simone de Beauvoir og dennes forståelse af kroppen som en situation, eller en tilstand – en grundlæggende situation, der rummer personlig erfaring af subjektet og omverdenen (ibid:108), men også som en situation der i videre forstand er historisk og samfundsmæssigt

situeret. Det er således ikke Beauvoirs meget negative billede af den konkrete historiske kvindekrop, der skal gøres til udgangspunkt for en nytænkning, men derimod hendes mere abstrakte teori. Og herfra bør så forskningen bevæge sig i en konkret analytisk retning, hvor man undersøger kønnet som en historisk kropslig sedimentering af vores måde at leve i verden på, og verdens måde at leve med os på.

En af hovedtankerne i Mois kritik går på Butlers påståede manglende viden om konkret levet liv, konkret kropsliggjort erfaring – og her mener jeg, Moi går lidt galt i byen. Som filosof er Butler ikke empiriker og kan vel næppe forpligtes på en detaljeret empirisk fundering af sin refleksionsvirksomhed. Der findes imidlertid glimrende empirikere, der har kunnet bruge blandt andet Butlers tankegang som en inspiration til at undersøge kropsliggjort erfaring empirisk (se for eksempel Davies 1989, 2000a, 2000b).

Alligevel har Moi fat i noget væsentligt i sin kritik. Den kropslige eksistens er et vilkår, og det er muligt, man kan læse Butler, som om dette ikke er tilfældet. Kroppen er et menneskeligt vilkår. Blot er vi nødt til at tænke det vilkår, som uendeligt formligt – hvad der i sidste ende også er hendes ambition: Striden ligger mere knyttet til en diskussion om, hvorvidt det er nødvendigt at gå så langt, som Butler og andre poststrukturalister gør det, for at få den pointe frem, eller om det kan gøres mere enkelt, og man derved får en lettere adgang til at forske i det, der efter Mois mening er det væsentlige, nemlig de konkrete levede liv.

Den 'udsatte' ontologi

I en eller anden udstrækning er altså Butler og Moi enige om den kropslige eksistens som et vilkår, men et uendeligt formligt vilkår – eller som Clifford Geertz formulerer det: 'One of the most significant facts about us may finally be that we all begin with the natural equip-

ment to live a thousand kinds of life but end in the end having lived only one' (1993:45).

Vores biologiske og vores kønsontologiske udrustning er med andre ord så uspecifik, at det at tale om sociale, kulturelle og psykologiske karakteristika som kønskropsligt determinerede vil være for upræcist i forhold til den variation, i hvilken menneskeligt liv kan leves og menneskelighed komme til udfoldelse. Forståelsen er ganske enkelt ikke gearret til at fange den bevægelighed og foranderlighed, som vi kan konstatere ikke bare som en kulturel og historisk variation, men som vi også konkret er vidner til i en aktualhistorisk vestlig kontekst.

Jeg skal nævne lidt flere af de potentielle problematiseringer, der kan fremdrages i denne sammenhæng og bidrage til at illustrere den ontologiske kønskrops udsathed. Problematiseringerne følger her som en form for opremsning, og jeg skal gøre læseren opmærksom på, at denne opremsning ikke samtidig markerer et 'for' eller 'imod' forekomsten af disse fænomener. I denne sammenhæng fremdrages fænomenerne med et reflekterende formål og ikke med et socialt eller kulturelt vurderende formål.

1. Den ontologiske krops entydigt dualistisk kønnede karakter problematiseres måske allerede inden for sin egen påståede afgrænsning af 'naturen selv' af forekomsten af hermafroditte – alle husker Foucaults case Herculine Barbin, som levede i et kloster for kvinder, indtil en læge måtte undersøge hende for underlivsbetændelse og opdagede, at hun var udstyret med organer, der gav lægerne tilstrækkeligt mange argumenter for at ekskludere hende fra kategorien kvinde (Foucault 1978). Herefter kunne tragedien folde sig ud med hendes selvmord som det endelige punktum otte år efter denne 'afsløring'.

2. Den ontologiske krops dualistiske kønnetthed problematiseres også af kroppens modificering i mødet med socio-kulturelle livsbetingelser. Bourdieu påpeger, at kroppe formes

gennem forskellige praksisser, socio-økonomisk baserede praksisforskelle, og for eksempel klasseforskellig adgang til føde (Bourdieu, 1990). Dette må imidlertid ses som en pointe, der gælder helt ned i detaljen: Kroppe formes gennem vores livshistorie og gennem de hverdagsbetingelser, vi lever i. Muskulaturen finder på plads i detaljerede over- og underspændinger, der tilvejebringes gennem de interaktions- og bearbejdningsprocesser, konkrete individer er involveret i givet deres særlige socio-kulturelle betingelser. Tænk på tidligere generationers høje kvinder og deres særlige spændingsmønstre, som havde til formål at skjule denne højde: hoved og skuldre trukket frem og ned, ryggen rundet, lægmuskulaturen spændt for at kompensere for vægtforskydningen etc. Denne kropslige modificering blev nødvendig, fordi det for en kvindeligt markeret person var (og stadig er) socialt og kulturelt illegitimt at fremvise potentiel fysisk overordning i forhold til mandligt markerede personer, og en højdeforskel af nævnte art ville kunne aflæses som en sådan illegitim overordning. Man kan også tænke i stressproblemer, pressede arbejdsforhold, psykisk arbejdsmiljø som noget, der har stor indflydelse på ens kropslige konstitution.

3. Vi skruer den en tand mere. Den ontologiske krop som stabil entitet udfordres mere direkte gennem de professionelle eller selvpåførte omsyninger, som for eksempel skuffelser over vanskeligheder med at overskride kønskategoriernes dualistiske grænsesætninger kan få nogle mennesker til at gribe til. Lange overtalelsesmanøvrer kan som bekendt bringe det danske sundhedssystem til at sy kvindekroppe om til mandekroppe og omvendt. Og ellers kan omsyningen købes i Thailand. Sundhedssystemet stiller lidt mere villigt op med assistance, hvis personer ønsker deres kroppe syet om til mere prototypiske udgaver inden for den kønskategori, man fra fødslen har været henvist til.

Vi kender imidlertid også de selvpåførte el-

ler de uprofessionelt udførte modificeringer af typen, som for eksempel Annick Prieur beskriver blandt de mexikanske transvestitter, der sprøjter olie ind under huden for at ændre på formerne, mens de drømmer om siliconeoperationer på amerikanske hospitaler (Prieur 1994). Disse er aktual-historiske eksempler. Men kastrater har vi kendskab til ikke bare i dag i Indien, men også tilbage i tiden: for eksempel blandt italienske sangere.

Butlers påstand om, at det at tilstå eksistenzen af en ontologisk krop samtidig er at tilstå en særlig formation af denne krop, har tilsyneladende en langt videre betydning, end blot det at være en konstatering af kroppens diskursive udsathed. Kroppe er også 'teknologisk udsatte', eller som nogen måske ville formulere det: de er modificerbare i kraft af diskursivt gennemtrængte møder mellem biologi og teknologi i en ganske omfattende forstand, hvilket her bliver mit sidste eksempel.

4. Den forskningstradition, der er optaget af cyborger, leverer faktisk en problematisering af den ontologiske krops uforanderlige status via tænkningen i hybrider mellem organisme og teknologi, organisme og maskine. Der er her tale om en problematisering, som har en lidt anden karakter end de genitale omsyninger.

Haraway taler om en pågående implosion af det tekniske, organiske, politiske, økonomiske, det mareridtsagtige og det tekstuelle – en implosion som er tydelig i material-semiotiske praksisser og enheder/kategorier i det sene tyvende århundredes teknoscience. Det er implosionen af alt det, der former hendes figurationer af cyborger.

Cyborg figures – such as the end-of-the-millennium seed, chip, gene, database, bomb, fetus, race, brain, and ecosystem – are the offspring of implosions of subjects and objects and of the natural and artificial. Perhaps cyborgs inhabit less the domains of 'life', with its development and organic tem-

poralities, than of 'life itself', with its temporalities embedded in communications enhancement and system redesign. Life itself is life enterprised up, where, in the dyspeptic version of the technoscientific soap opera, the species becomes the brand name and the figure becomes the price (Haraway 1997:12).

Cyborg-begrebet er her langt bredere end blot en betegnelse for noget, der involverer krop og maskine. Det bliver en betegnelse for implosionen mellem tilsyneladende uforenelige eller i hvert fald adskilte fænomentyper. Det er imidlertid nok den organisk-tekniske/maskinelle del, som er mest interessant i denne sammenhæng.

De teknologiske erstatninger af organdele kender vi allerede i en primitiv form i træbenet og kloen, men der udvikles nu stadig mere avancerede teknologiske kropsdels- og organerstatninger. Indopereringen af chips, der styrer eller stimulerer forskellige kropslige funktioner, eller som kan opbevare nødvendige informationer for eksempel om identitet, kender vi, men formentlig vil man også inden længe være i stand til at indoperere teknologi, der rummer en hurtig altid-ved-hånden-adgang til telekommunikation. Alt dette kan blive en del af ens krop. Eller skal vi sige: alt dette kan blive ens krop. Eller skal vi sige: alt dette vil en dag tilhøre vores begreb om krop.

En del af de cyborger eller hybride udpegninger drejer sig selvfølgelig også om den bioteknologi, der er rettet mod menneskeartens reproduktive kapacitet. Det er en form for teknologi, som i dag kan ganske meget: Den kan klonе. Den kan befrugte uden for kroppen. Den kan sørge for fostres overlevelse uden for kroppen helt ned til omkring et halvt kilos legemsvægt. Når det gælder den videre udvikling, drømmer nogle om, at reproduktionen en dag kan foregå helt uden for kroppen, som det for eksempel er beskrevet i Marge Piercys roman

Women on the Edge of Time (1980), eller at den kan foregå i kroppe uden livmødre.

Under alle omstændigheder har vi potentielt løsrevet reproduktionen fra heteroseksuel praksis – hvad man formentlig ikke havde forestillet sig for år tilbage. Og dermed har man undermineret en af kønssystemets ontologisk argumenterede stabilitetsgaranter. Samfundsmæssigt er der i kølvandet af dette sket en interessant ændring – og dermed også en tydelig eksponering af det ontologiske arguments spinkle basis: ‘Man’ har måttet skifte fra anvendelse af den ontologisk argumenterede stabilitetsgarant til i stedet at anvende en politisk stabilitetsgarant i forhold til særlige normative aspekter af vores kønssystem. Helt konkret er dette kommet til udtryk i, at man fra regeringsside har grebet til lovgivning for at prøve at holde reproduktionen fast i de heteroseksuelt kernefamilieorganiserede normmønstre, der indtil videre har haft patent på den: Det er i dag ulovligt for såvel privat som offentligt ansatte læger at foretage insemination af kvinder, som ikke performer heteroseksuelt organiseret kernefamilielevsstil ideologisk og praktisk.²

De potentielle problematiseringer af (køns-) kroppens stabile ontologiske status som grundlag for epistemologisk udvikling, og dermed af kønskroppens status som endelig referent, peger altså for det første på en diskursiv ud-sathed. Den kønsdualistiske ontologi destabiliseres for det andet også inden for ontologiens egen afgrænsning; den destabiliseres gennem mødet mellem natur og kultur; og endelig ligger der en destabilisering via blandt andet teknologiens udvikling. I forhold hertil bliver det ganske vanskeligt at operere på grundlag af en endeligt ontologisk baseret erkendelsesambition. ‘... there is’, som Butler sagde det lidt tidligere, ‘no reference to a pure body which is not at the same time a further formation of that body’ (Butler 1993:11). Bliver denne ‘formation’ usynlig for os i vores aktuelle måder at referere til den ontologiske krop på, så er det

efter al sandsynlighed, fordi referencen falder sammen med de aktuelle, selvfølgegjorte konstruktioner, der konstituerer netop os som historisk og socio-kulturelt specifikke kønsvæsener.

Vi finder således ikke den universelle Sandhed om denne ontologi. Og omvendt: vi kommer ikke uden om ontologiske effekter i forhold til vores erkendelse; vi kommer ikke uden om ontologiske effekters informering af eller ‘modstand mod’ vores diskursiverende bestræbelser. Blot bliver det umuligt for os at skille disse aspekter ad, eftersom en sådan grænsesættende definitionsproces allerede også udgør en diskursivt formende praksis. Allerede når vi taler om ontologiske effekter, må vi medtænke, at ontologien er en proces, den er ikke materie, men materialiseringsproces.

Dette argument markerer derpå en position, som retter en skepsis mod Moïs ambition om blot at holde sig til at erklære forbindelsen mellem krop og socio-kulturel konstruktion for afbrudt. Med en sådan erklæring, kommer Moi til at engagere sig i en diskursivt grænsesættende og demed formende definitionspraksis, som måske nok kan forvaltes sympatisk af netop hende – men som ikke desto mindre åbner for en politisk anvendelse af ‘ontologi’, der når alt kommer til alt fungerer uhensigtsmæssigt, fordi den skjuler sin social-politiske magt i en ontologisk argumenteret neutralitet, sådan som den kan formuleres ind i en videnskabelig sprogdragt baseret på påstanden om den endelige referent.

Videnskabens og hverdagslivets tænkeredskaber

Relationen mellem det, vi kalder for ontologisk virkelighed på den ene side, og det der af nogle kaldes for social og kulturel konstruktion på den anden side, opfattes formentlig af de fleste i dag som nok så kompleks og i en eller anden forstand dialektisk. Selvom de færreste vil mel-

de så radikalt ud som Judith Butler og forsøge sig med en mere gennemgribende ophævelse af dualismen, så ligger der nok hos de fleste en bestræbelse på at tænke relationen komplekst frem.

Inden for disse de flestes rækker fører den antagonistiserende gensidige kategorisering af positioner som enten 'plat realisme' eller 'vild relativisme' derfor ingen konstruktive steder hen. Vi roder alle sammen med at finde nogle konstruktive greb på denne meget komplekse interaktionsproces, og lidt gensidig tillidsopbygning i forhold til det projekt tror jeg ikke bare vil kunne læses som et utidigt udtryk for 'kvindelighed' i en ellers mandlighedskonnoteret form for virksomhed – jeg tror faktisk også, det ville fungere ganske stimulerende for forskningsproduktionen.

Når det er sagt, så vil jeg imidlertid også forsøge at melde ud med et bud på et måske nok noget pragmatisk kriterium for, at den kulturanalytiske, grænsesøgende, fantaserende og refleksioneksperimenterende form for forskning har noget vigtigt at tilbyde i det aktual-historiske videnskabelige virkerum – og dermed vil jeg her mod slutningen af mit oplæg bruge den førte diskussion til at nærme mig symposiumets problemstilling vedrørende den humanistiske forsknings værdi og 'nytte'.

Min grundpræmis for at sige noget om dette er, at humanvidenskaberne og for så vidt også samfundsvidenskaberne primært må tænkes som reflektivt bidragende – en påstand der blandt andet hviler på hele den forudgående problematisering af en endeligt ontologisk baseret epistemologi. Humanister og samfundsvidenskabelige forskere har udviklet refleksionsredskaber, som er forfinet gennem årtier, og det er dem – i al deres variation på tværs af fagtraditioner, men ikke desto mindre – det er dem og de potentielle begrebsudviklinger og analytiske forståelsesmodeller, de afstedkommer, som er forskningens tilbud til samfundet om redskaber til at forstå og fremme ændring.

Situationen i vores aktuelle samfundsformer er jo den, at udvikling og ændring sker i en rasende fart. Det behøver vi ikke en Giddens eller en Bauman til at fortælle os. Det oplever vi i vores helt konkrete samfundsmæssige deltagelse. Teknologiuudvikling, udvikling i samfundsmæssige organisationsformer (arbejdets organisering f.eks), udvikling i norm- og værdisystemer, ændring i interpersonelle relationsformer herunder ikke mindst kønnede relationsformer osv. – alt dette foregår i et tempo, som det kræver robuste redskaber i form af rummelige og fleksible, men også kritiske, betydningssystemer at kunne håndtere.

Som forskere bidrager vi til sådanne betydningssystemer gennem at skabe bud på og fragmenter til dem i en videnskabelig form. Disse bud og fragmenter stilles til rådighed både inden for de mikropolitiske hverdagsdiskurser og for de makropolitiske analysekontekster. Vores forståelser siver altså ind i hverdagslivets forståelsesformer. Og de bliver anvendt af personer, som arbejder i overgangene mellem videnskabelige og politiske aktionsfelter.

Her kunne man indvende, at hvis dette skulle være pointen, så kunne man vel holde sig til at skabe sådanne betydningssystemer i rent politiske fora'er. Modargumentet lyder, at de videnskabelige refleksionsværktøjer indeholder potentialer, som bringer vores tænkning andre steder hen, og som stiller spørgsmål fra andre vinkler og af andre arter, end den rene politiske diskurs ville kunne gøre det. Den abstraherende, begrebssystematiske og syntetiserende type af refleksionsvirksomhed indeholder med dens særlige relationer til andre typer af diskursive manifestationer (noget den for eksempel omtaler som data og kilder og behandler analytisk under begrebet empiri) – denne virksomhed indeholder simpelthen nogle udforskningsmuligheder, som er temmelig unikke, og som hverken ligger direkte tilgængelige i hverdagsdiskurserne eller i de politiske diskurser. Der kan være tendenser i de kunstneriske dis-

kurser; men der er også ting, der klart adskiller videnskabelige og kunstneriske refleksionsredskaber, og giver kunsten sine virkerum og virkemidler, men giver de videnskabelige diskurser deres særlige form for styrke.

Det er netop de udforskningsmuligheder, denne abstraherede og begrebsbaseret søgende type af refleksion, som udgør de humanistiske videnskabers potentielle force. Og det er i den sammenhæng, jeg synes, at en forskningsambition, der læner sig for meget i retningen af at konstatere ontologiske fænomener (kønforskelle, køn som variabel, den biologisk molekylære basis for menneskelighed, eller hvad det nu kan være), at den form for ambition får sværere ved at leve op til sit ansvar i forhold til et så hastigt foranderligt samfundssystem. Her tænkes i et ansvar i forhold til at levere rummelige, fleksible og kritiske begreber og forståelsesmodeller, der kan fungere reflektivt støttende henholdsvis refleksivt problematiserende i forandringsprocesserne.

Jeg skal give et eksempel. Når min bog *Tegnet på Kroppen* (1996) har grebet de yngre generationer af studerende og kønsforskere i det omfang, den har, så handler det blandt andet om, at den kommer en oplevelse af stærk foranderlighed (måske også en drøm om yderligere foranderlighed) i forhold til kønsdualistiske afgrænsninger af mulighedsrum og værdisystemer i møde gennem en begrebsliggørelse af kønnet, der radikalt frisætter kønnet fra ontologisk skæbne og åbner øjnene for variationer, for fleksibilitet, for grænsesøgende/overskridende analyser – og hos den konkret situerede læser også for grænsesøgende perspektiver i forhold til hverdagsdiskurser og hverdagspraksis. Bogens tekst følger en destabilisering af kønskonstruktionerne, som allerede er virksom blandt yngre generationer, men den trækker samtidig de bindinger op, som (endnu?) ikke er eksponerede for destabilisering, og dermed viser den ud over den forandring, som disse generationers aktører selv lever.

Bogens tekst ryster en ontologisk argumenteret fastlåsthed af kønsdualistiske livsmuligheder og taler mindre om kønskroppen som skæbne, og mere om den som et tegn, et led i en konstruerende og ordensskabende bestræbelse, og dette er en type tænkning, der indeholder et helt grundlæggende foranderlighedspotentiale. Samtidig peger den på, at der er sket en løsrivelse fra konkrete kønskoder, konkrete codesystemer, der anviser konkrete praksisser og normer af dualistisk kønskonnoteret art (af typen: mand i kraft af aggression, kvinde i kraft af blidhed og indfølelse) – disse koder er kendte, og de konnoteres i nogen grad eksplicit maskulint og feminint, men de forventes i dag ikke hundrede procent realiseret af konkrete mænd og kvinder. Der er i de aktuelle konstruktioner lagt en afstand og et relativt brud ind mellem maskulinitet henholdsvis femininitet og konkrete mænd henholdsvis kvinder. Mandligt og kvindeligt markerede personer har med andre ord relativt fleksibel adgang til maskulint og feminint konnoterede udtryk og praksisser.

Denne løsrivelse forvaltes dog aktuelt indenfor en genetablering af social orden, som blandt andet ligger i form af et sæt metakoder, der udpeger reglerne for eller grænserne omkring den grad af fleksibilitet, som løsrivelsen kan leves igennem. Den mandligt markerede person har fleksibel adgang til såvel maskulint som feminint konnoterede udtryk og praksisser, men benytter han sig af udelukkende feminint konnoterede udtryk og praksisser, bliver han uforståelig. Og videre: Selvom han benytter feminint konnoterede udtryk og praksisser i legitimt omfang, vil han alligevel blive tolket anderledes i sin brug af dem, end den kvindeligt markerede person vil blive det, eftersom den relation mellem maskulint konnoterede udtryk og praksisser og mandligt markerede personer, der er relativt brudt, stadig eksisterer som den imaginært stærkeste, og dermed som den tolkningsramme, der bliver tilgængelig for

forståelsen af hans valg. Og vice versa for de kvindeligt markerede.

Spejlingerne og reguleringerne i disse udtryk og praksisser sker på en præmis om kontekstuel genkendelighed og forståelighed: Hvis de kønsmærkede, kønsmarkerede, subjekter skal kunne opfattes som forståelige og mødes socio-kulturelt integrerende fra deres omgivelser, må de kende og forholde sig til de metakoder, som kønskonstruktionerne aktuelt kan praktiseres indenfor. I vores samfund kan man godt gøre køn uforståeligt, men en uforståelig, non-intelligibel, kønspraksis, vil også medføre relativ marginalisering. Andres spejling af den enkelte som forståelig, acceptabel, måske endda sympatisk, lægger forudsætningerne for deres socialt og kulturelt integrative imødekommenhed. Og socio-kulturel integration udgør et menneskeligt eksistensvilkår.

Det er sådan en type analyse, som bogen tilbyder, og som gør, at kønnet kan tænkes langt mere foranderligt og fleksibelt, end der findes tilgængelige redskaber i hverdagsdiskurserne til at gøre det. Samtidig viser teksten nogle veje til at forstå disse foranderlighedspåstandes begrænsninger i konkrete hverdagskontekster – begrænsninger knyttet til den socio-kulturelle virkelighed og dens subjektiveringsbetingelser, men ikke til molekylære processer. Denne begrebsliggørelse kommer, som nævnt, både nogle empiriske og nogle epistemologiske behov i møde i en aktuel samfundsmæssig kontekst, og samtidig situeres forståelsen i empirisk eksisterende og genkendelige handlerum.

Tilbudet til aftagerne af denne forskning består primært i refleksionsredskaber. Det er forståelsesmåder, forståelsesmodeller, betydningssystemer, begreber etc., som udgør kundskabs-tilbudet i denne type forskning. Forståelsesmåderne og begreberne er gjort tilgængelige for aftagerne gennem en narrativ praksis, der støtter erindringen ikke bare abstrakt, men også som sanselig læseoplevelse. Men det substantielle indhold, som ligger formidlet gennem en

udstrakt narrativ virksomhed, er som kundskabsstilbud mest et redskab for formidlingen af forståelsesmodeller, begreber og dermed altså refleksionsværktøj.

Afsluttende

Accepterer man drejningen i humanioras selvforståelse over mod at forstå egen virksomhed som refleksionsstøttende snarere end substantielt (ontologisk) konstaterende, så får dette også ganske udstrakte konsekvenser for vores fundering og anvendelse af videnskabelige sandheds- og/eller kvalitetsbegreber. Videnskabens selvforståelse må rumme et perspektiv på egen virksomhed som langt mere historisk og socio-kulturelt kontekstualiseret, end vi har for vane at tænke den. I forlængelse heraf bliver det væsentligt at forstå vores forskning som dialogisk præget: Vi taler et sted fra (ikke i en enkeltindividue biografisk eller psykologiserende forstand, men som samfundsmæssigt positionerede forskere), og vi taler ind i et diskursivt rum, som lægger særlige betingelser for, hvad der kan udsiges, og hvad der fungerer dialogisk faciliterende og udfordrende for de processer, der aktuelt er aktive i det rum. Send *Tegnet på Kroppen* til Iran eller Saudiarabien, og den vil i mødet mellem de tilbudte refleksionsredskaber og aftagerrummets konstitution ikke rumme nogen form for foranderlighedspotentiale eller nogen form for refleksionsstøtte. Den vil i bedste fald blive læst som effektløs sort snak. Aftagerrummets positionering er med andre ord lige så væsentligt som forskerens, når man skal tænke forskningens dialogiske effekter.

Dagens humanister er år 2000-individer med særlige subjektiveringsbetingelser, med kendskab til problemstillinger af bestemte arter og betydningssystemer/diskurser af bestemte arter, og vi taler ind i år 2000-kontekster, mange af os eksklusivt i den vestlige verden, i specifikke diskursive betingelsesrum, hvor der er lyd-

hørhed for ... osv. osv. Vi må derfor forlade det ahistoriske, naturaliserede, sandhedsbegreb med stort S og i stedet tænke vores bidrag som situerede, refleksionsinitierende og socio-kulturelt effektfulde.

Det er også i den sammenhæng, at Patricia Lather udvikler en række validitetsbegreber, som knytter sig specifikt til forskningens refleksionsinitierende kapacitet (1986, 1993). Parallelt hermed taler folk som Sandra Harding (1992) og Donna Haraway (1997) om 'strong objectivity', som et forsøg på at bevæge sandhedsbegreber mere i en retning, hvor den sociale situering medtænkes som en del af vidensproduktionen.

Strong objectivity insists that both the objects and the subjects of knowledge-making practices must be located. Location is not a listing of adjectives or assigning of labels such as race, sex, and class. Location is not the concrete to the abstract of decontextualization. Location is the always partial, always finite, always fraught play of foreground and background, text and context, that constitutes critical inquiry. Above all, location is not self-evident or transparent (ibid:37).

Der ligger et interessant projekt i at forsøge at videreudvikle sandhedsbegreber, som bærer erkendelsen af, at sandhed ikke er universel,

men at der er mange måder at vide på, ikke bare som en konstatering, men som noget, vi rent faktisk må tænke i med respekt. 'Sandheders' produktion og effekter må ses som kontekstualiserede (Søndergaard 2000).

En 'sandhed', som et kaukasisk, vestligt forskersubjekt finder åbenlyst fejlagtig har givetvis sin funktion, sin historie, sin effekt, sin plads i en diskursiv praksis der, hvor den er blevet til og blevet reproduceret og formet over tid. Og det vil være den tilstand og de processer, der har opretholdt denne 'sandhed', som er interessante at udforske og forstå – som et middel til at kvalificere refleksionsredskaber til anvendelse i såvel vores egne samfundsmæssige kontekster som i de kontekster, hvor den omtalte 'sandhed' er virksom. I det perspektiv bliver det mindre interessant blot at konstatere, at denne 'sandhed' er forkert, og at de aktører, der cirkulerer og anvender den, tager fejl. Mere interessant er det at undersøge dens tilblivelses- og reproduktionsbetingelser, samt at levere analytiske perspektiver til brug for vurderingen af, hvilke mulighedsbetingelser den henholdsvis lukker eller åbner, for hvilke grupper af samfundsmæssige individer.

Det er her den refleksionsinitierende type af humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning har sin potentielle styrke.

Noter

1. På mange sprog findes der ikke denne mulighed for at skelne mellem biologisk og socialt køn, som det engelske rummer med sine sex/gender begreber. Det gælder for eksempel også det svenske sprog, men i Sverige har man taget konsekvensen og indført genus-begrebet, for at kunne foretage den samme skelnen.
2. Teknologi er imidlertid vanskelig at kontrollere, når den først er udviklet. Og lovgivningen forhindrer ikke konkrete individer i at drage til andre dele af verden

for at opnå adgang til denne (for netop dem forbudte) teknologi, ligesom den indtil videre ikke har taget alle faggrupper i ed i forhold til at forhindre teknologiens praktisering: Der findes i Danmark en jordemoder, som inseminerer individer, der lever alternativt til den heteroseksuelle kernefamilielivsform – og hun er trods politiske forsøg endnu på tidspunktet for denne teksts trykning ikke blevet inddraget i det lovgivningsmæssige forbud.

Litteratur

- Bourdieu, Pierre (1990), 'Kroppens sosiale persepsjon', *Sosiologi i dag*, vol. 20, no. 3.
- Butler, Judith (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London and New York: Routledge.
- Butler, Judith (1993), *Bodies that Matter. On the discursive limits of 'sex'*, London and New York: Routledge.
- Davies, Bronwyn (1989), *Frogs and Snails and Feminist Tales*, St Leonards: Allen and Unwin.
- Davies, Bronwyn (2000a), *A Body of Writing, 1990-1999*, New York: Alta Mira Press.
- Davies, Bronwyn (2000b), *(In)scribing Body/Landscape Relations*, New York: Alta Mira Press.
- Foucault, Michel (1977), 'Truth and Power', I *Power/Knowledge*, Colin Gordon (ed.), New York: Prentice Hall.
- Foucault, Michel (1978), *Herculine Barbin dite Alexina B.*, Paris: Gallimard. (Foucault, Michel (1980). *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite*. New York: Pantheon).
- Geertz, Clifford (1993), *The Interpretation of Cultures*, London: Fontana Press.
- Harding, Sandra (1992), *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*, Ithaca: Cornell University Press.
- Haraway, Donna J. (1997), *Modest_Witness@Second_Millennium.FemaleMan©_Meets_OncoMouse,™ Feminism and Technoscience*, New York: Routledge.
- Lather, Patricia (1986), 'Issues of Validity in Openly Ideological Research: Between a Rock and a Soft Place', *Interchange*, vol. 17, no. 4.
- Lather, Patricia (1993), 'Fertile Obsession: Validity After Poststructuralism', *The Sociological Quarterly*, vol. 34, no. 4.
- Moi, Toril (1997), 'Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori', *Res Publica*. 35/36.
- Nyborg, Helmuth (1995), 'Kvinde- og kønsforskning: Behov for et nyt paradigme', *Kvinder, Køn & Forskning*, vol. 4, no. 2.
- Piercy, Marge (1980), *Kvinde ved Tidens Rand (Women on the Edge of Time)*, Viborg: Albatros.
- Prieur, Annick (1994), *Iscenesettelser av kjønn. Transvestitter og macho-menn i Mexico by*, Oslo: Pax Forlag.
- Søndergaard, Dorte Marie (1996), *Tegnet på Kroppen. Køn: Koder og Konstruktioner blandt Unge Voksne i Akademia*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Søndergaard, Dorte Marie (2000), 'Sandheden er en alvorlig og magtfuld konstruktion', *Norsk medietidsskrift*, no. 2.